

ПРОБЛЕМА КОНТАКТІВ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН І ГЕРМАНЦІВ (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині)

Подано матеріали поморсько-кльошової та ясторфської культур Волині, які демонструють початковий етап проникнення давньогерманських груп у середовище праслов'ян.

К л ю ч о в і с л о в а: слов'яни, етногенез, поморсько-кльошова культура, ясторфська культура.

Формування того чи іншого етносу є результатом розвитку людських спільнот і детерміноване відповідними законами еволюції суспільства. Етнічний процес не має верхньої хронологічної межі. Він розпочався з формуванням колективів людей і продовжується донині, переходячи з одного якісного щабля на інший.

Серед більшості вчених, які досліджують етногенез слов'ян, домінує думка, що історію цього народу, як і інших європейських народів, треба розпочинати від часу появи перших писемних повідомлень про них. Найбільш достовірним джерелом для визначення початку історії давніх слов'ян є праця римського історика Корнелія Тацита «Германія», яка висвітлює події першої половини I ст. н. е. У ній Тацит дає опис народу венедів, який проживає між феннами та певкінами (бастарнами), тобто між Прип'яттю та Подунав'ям, і який за побутом, звичаями та мовою відрізнявся від відомих йому германців і сарматів. За Тацитом, венеди були войовничим і неспокійним народом, який швидко просувався заради грабунків по лісах і горах між певкінами й феннами. Вони споруджували собі будинки й носили щити (Тацит 1970, с. 372).

У дослідників етногенезу слов'ян немає сумніву щодо етнічної належності Тацитових венедів, які були вже настільки згуртовані політично, що потрапили в поле зору античних істориків (Козак 2008, с. 118—153).

Археологічним відповідником венедів є зубрицька культура Західної Волині і Подністров'я та пізньозарубинецькі культурні групи Подніпров'я. Дослідженнями Є.В. Максимова, Р.В. Терпиловського, Д.Н. Козака встановлено, що пізньозарубинецька та зубрицька культури склалися на основі інтеграції пшеворських і зарубинецьких культурно-етнічних компонентів (Етнічна історія... 2000, с. 118—

174), а спільним компонентом останніх була поморсько-кльошова культура, яка сформувалася на ґрунті лужицької спільноти.

Отже, зафіксувавши певну ланку розвитку слов'янського етносу за достовірними історичними (писемними) даними, які мають повні відповідники в археологічних матеріалах, можна здійснити спробу за допомогою ретроспективного методу встановити глибше коріння слов'янського етногенезу. Зокрема, виходячи з аналізу археологічних джерел, можна висловити припущення, що з виділенням з ареалу лужицької культурної спільноти поморсько-кльошової та ясторфської культур єдиний індоєвропейський масив уперше розділювався на потенційно германські та слов'янські етнічні гілки. Це сталося на рубежі V—IV ст. до н. е., і до рубежу ер ці два масиви оформилися на Європейському континенті остаточно, зокрема й територіально.

Простір, де відбувалося формування слов'янського етносу, більшість дослідників визначає як Вісло-Одерське межиріччя. З просуванням поморсько-кльошових племен на схід на рубежі IV—III ст. до н. е. до слов'янської ойкумени ввійшли землі Вісло-Дніпровського межиріччя, які, виходячи з подальшого процесу культурно-етнічного розвитку, стали основними в етнічній історії слов'ян.

Поморсько-кльошова культура виникла на рубежі V—IV ст. до н. е. внаслідок міграції прибалтійських племен поморської культури в лужицьке середовище та їхньої взаємодії на землях між Віслою та Одером (Седов 2002, с. 74—78). Більшість дослідників, зокрема й один з найавторитетніших вчених-славістів В.В. Седов, дотримується думки про пряму причетність носіїв поморсько-кльошової культури до слов'янського етногенезу. Основним вагомим аргументом на користь цієї гіпотези В.В. Седов вважає еволюційну спадковість у розвитку провідних культурних елементів аж

до ранньосередньовічних слов'янських культур, а також лінгвістичні дані. Ця теза цілком узгоджується з результатами археологічних досліджень останніх десятиріч. Доведено, що поморсько-кльошова культура була одним з основних компонентів зарубинецької та пшеворської культур, а останні стали основою розвитку зубрицької та пізньозарубинецької культурних груп, основні складові яких перейшли до ранньосередньовічних культурних утворень у складі черняхівської та київської культур.

За періодизацією лінгвістів, саме часові існування поморсько-кльошової культури відповідає період становлення та початкового розвитку праслов'янської мови (Седов 2002, с. 74—78). Згідно з даними порівняльно-історичного мовознавства, найперші праслов'янські етнічні групи певним чином контактували із західнобалтійським, іранським і германським етносами. До цього можна додати й дані лінгвістичної палеонтології, за якими слов'янський етнос формувався на території з лісовою рослинністю серед озер і боліт. У мові слов'ян відсутні терміни, що позначають специфіку морів, гірської та степової рослинності (там само, с. 77).

Викладене дозволяє нам прийняти тезу, що саме творці поморсько-кльошової культури були тим ядром, на основі якого, з залученням сусідніх етнічних компонентів, до I ст. н. е. сформувався венедський (слов'янський) етнос, який зайняв територіальну нішу від північних схилів Карпат до Прип'яті та від Вісло-Одерського межиріччя до Дніпра.

Згідно даних лінгвістики, друге за значенням місце у впливі на формування слов'янської мови, після західно-балтського мовного діалекту, посідали слов'яно-германські мовні контакти (Седов 2002, с. 76). Якщо ця теза вірна, то вона повинна відобразитися в археологічному матеріалі.

Носіями давньогерманського етносу в останніх століттях до нашої ери були племена ясторфської культури. Германцями носіїв цієї культури вперше назвали римляни. До завоювань Цезаря ця назва не вживалася. Ясторфська культура поширена на правобережжі нижньої течії Ельби, в лісистих і заболочених регіонах нинішніх земель Шлезвіг-Гольштейну, Ганноверу, західного Мекленбургу та Брандербургу. Бідні природні ресурси, зокрема надлишок боліт, озер і лісів і, як наслідок, обмежена кількість угідь для ведення господарства, спричинювали часті міграції різних груп ясторфської культури. Особливої активності міграційні процеси набули наприкінці IV — початку III ст.

до н. е. Ясторфські племена проникли в межиріччя Нейсе—Одеру, в ареал поморської культури. На ґрунті інтеграції двох культур близько 300 р. до н. е. формується так зв. губінська група ясторфської культури. Під тиском носіїв цієї культури групи поморського населення просуваються на схід, сягнувши земель Волині та Поділля (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 21—36).

Проте експансія ясторфської культури в східному й південному напрямках не припинилася. У процесі міграції, на думку дослідників, брали участь вихідці з різних регіонів нинішніх Німеччини та Польщі, зокрема й кельти (Dąbrowska 1988; Шукин 1994). Археологічними слідами цієї міграції є поселення біля сіл Бовшів і Черепин у Верхньому Подністров'ї (Крушельницька 1968; 1974), поселення біля с. Горошова на середньому Дністрі (Пачкова 1984). Матеріали останнього найчіткіше вказують на дату проникнення в цей регіон ясторфських племен (кінець III — друга половина II ст. до н. е.) та їхній етнокультурний склад (змішані ясторфсько-поморсько-кельтські групи).

Більшість дослідників цього періоду сходяться в думці, що прийшло населення слід пов'язувати з історичними бастарнами (Шукин 1994, с. 116—118). Очевидно, що основний шлях просування цього народу до Північного Причорномор'я пролягав через землі вздовж північних і східних схилів Карпат, через Подністров'я до басейнів Дністра — Серету.

Нові дані свідчать про експансію ясторфських племен також на територію Волині, а дещо пізніше — й далі на схід, у Подесення. Показовим є нещодавно відкритий могильник з похованнями дружинників на Сеймі біля с. Мутин Кролевецького р-ну Сумської обл. Зброя, бронзовий посуд та інші речі з поховань мають риси ясторфської культури рубежу II—I ст. до н. е., а в цілому близькі до вже відомої групи пам'яток типу Хар'ївка, розмішених уздовж Сейму (Терпиловський, Белінська 2010). Слідами проникнення якихось груп ясторфського населення в Подесення можна вважати також знахідки короноподібних гривен на східному боці Десни (Schukin, Valkova, Shevchenko 1992, s. 39—56).

Зупинимося детальніше на археологічних матеріалах Волині, отриманих в останні десятиліття.

Вперше концентрацію матеріалів ясторфської культури у західному Побужжі зафіксував польський дослідник С. Чопек (Czopek 1991). На думку Т. Домбровської, ці матеріали відоб-

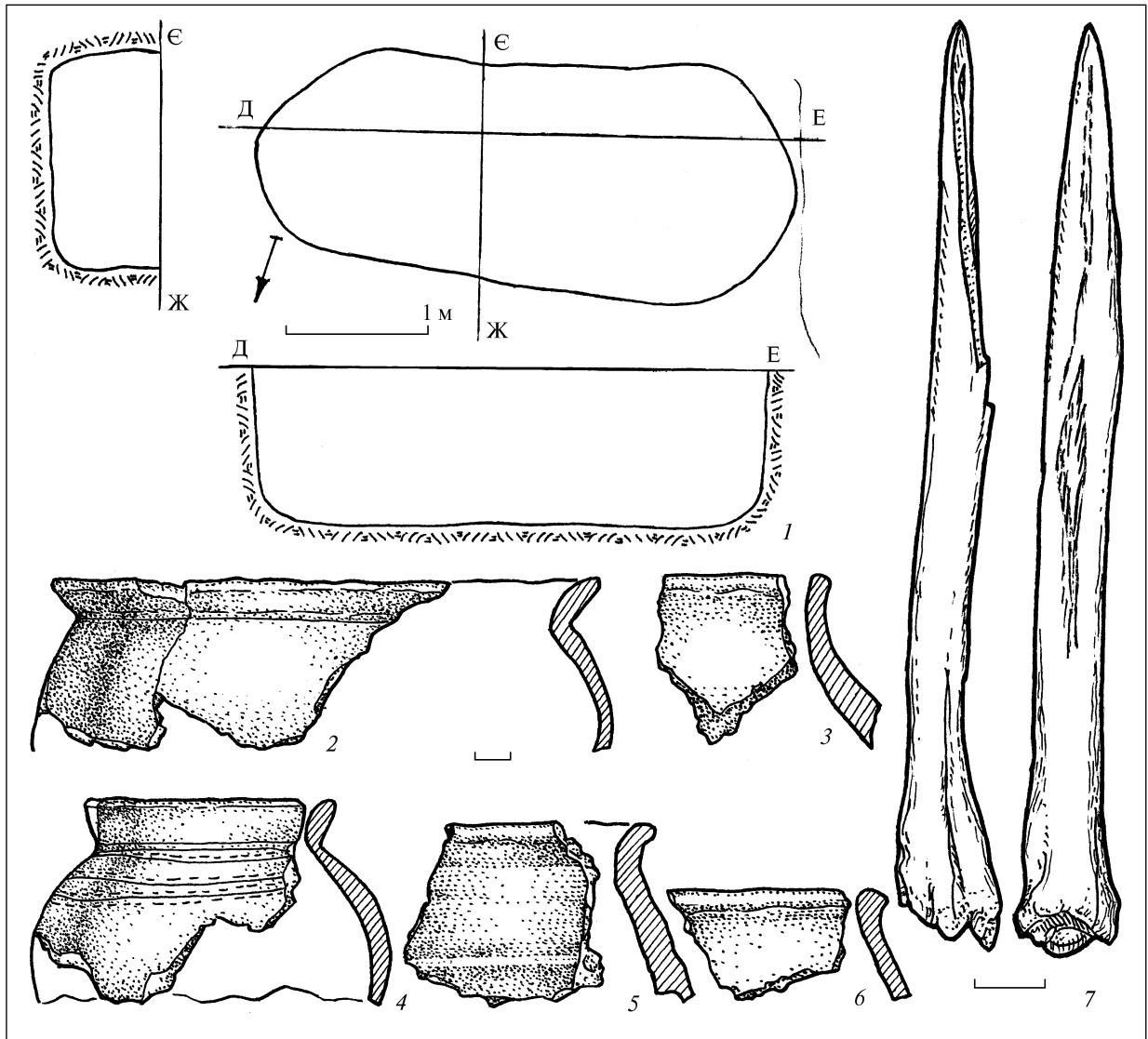

Рис. 1. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Комплекс споруди X поморсько-кльошової культури

ражують шлях ясторфців з північної Німеччини через південно-східну Польщу вздовж річок Нотеці та середньої Вісли, а звідти понад Західним Бугом і Вепшом — у Подністров'я (Dąbrowska 1988, тара 2, 5, с. 68—69, 74—75).

Вивчення поморсько-кльошової культури в межиріччі Західного Бугу й Стиру дозволило підтвердити значну інфільтрацію ясторфців у середовище носіїв цієї культури. Дослідник поморсько-кльошових пам'яток В.В. Шкоропад відзначив, що ясторфські елементи з'явилися у поморсько-кльошовій культурі наприкінці III — початку II ст. до н. е. Це засвідчено, в першу чергу, аналізом керамічного посуду. В його морфології відзначені характерні для цього часу опуклобокі дуже профільовані горщики, відкриті конічні миски, дуже профільовані кувлі конічної форми та чаші з X-подібними

вушками; в стилістиці — характерні для кінця середньолатенської доби потовщені й підгранені з внутрішнього боку шийки або вінця, орнамент з прокреслених ліній та ін. За підрахунками В.В. Шкоропад, такий посуд на поселенні поморсько-кльошової культури Гірка Полонка II становить 21,4 %, у Хрінниках — 28,5 %. Приблизно такий само відсоток посуду ясторфської культури зафіксовано в Тяглові, Линеві й Хрінниках (уроч. Цегельня, уроч. Шанків Яр). У цілому посуд з ясторфськими елементами у поморсько-кльошовій культурі Волині в середньому становить 21,4 % (Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 36). Сукупно на всіх поселеннях простежується однакова ситуація. Серед житлових і господарських об'єктів лише частина — очевидно, найраніша — містить чисті поморсько-кльошові кера-

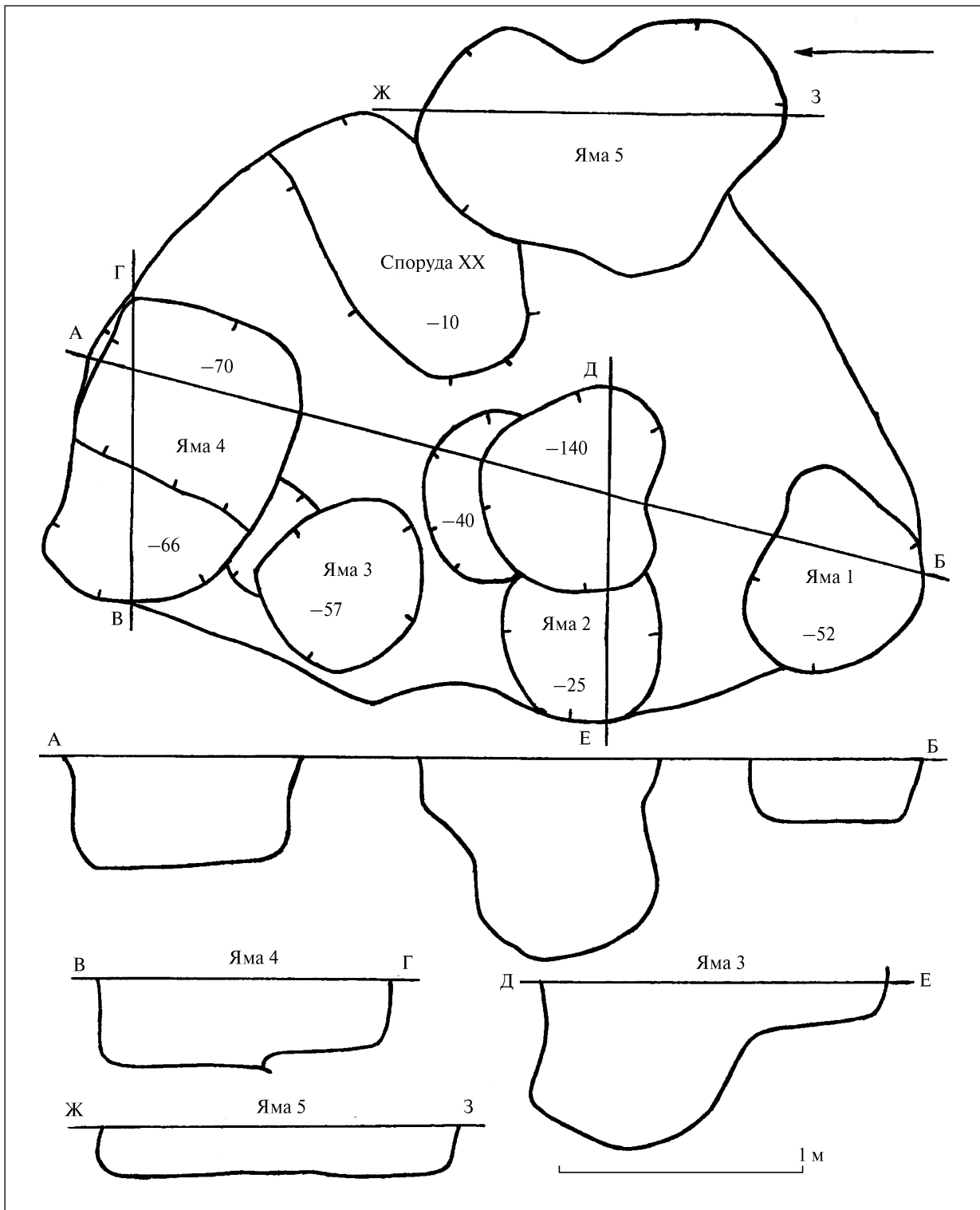

Рис. 2. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План і розрізи споруди XX поморсько-кльошової культури

мічні форми, а більшість має змішаний склад посуду.

Цей факт дає підстави стверджувати, що ясторфські групи з'явилися на Волині в час, коли тут вже існувала поморсько-кльошова культура. Сталося це у фазі С1 середнього Латену.

Підселення ясторфців до місцевого люду мало, очевидно, мирний характер. Відсутність окремих об'єктів ясторфської культури на Волині дала підставу вважати, що інфільтрація цього населення здійснювалася дрібними групами, можливо малими сім'ями, які приєдну-

валися до місцевих общин. Нині важко уявити, як проходив реально цей процес, адже йдеться про співіснування людей різного походження, мови та звичаїв.

Деяку інформацію щодо процесу інтеграції двох народів ми отримали при дослідженні поселення в Хрінниках у 2010 р. в уроч. Шанків Яр. До цього часу тут було виявлено з десяток об'єктів з «чистим» поморським і змішаним поморсько-ясторфським керамічним матеріалом (рис. 1—4). У 2010 р. на околиці цього поселення виявлено житлову споруду 119, керамічний комплекс якої складається лише з посуду ясторфської культури. Це була овальна в плані споруда з дещо заглибленою в материк долівкою. Її розміри 3,6 × 2,2 м, висота земляних стін 0,7 м від рівня долівки (рис. 5). Стіни дещо звужені донизу, долівка рівна й добре втоптана. Житло орієнтоване довгими стінами за сторонами світу. Посередині південної частини споруди було глинобитне вогнище. Воно розміщувалося в округлому заглибленні діаметром 0,8 м і завглибшки 0,1 м від рівня долівки. Основу вогнища становили пласкі фрагменти глиняної обмазки. Найкраще черинь зберігся в центральній частині вогнища. Яма з вогнищем була заповнена вугіллям і попелом.

У заповненні виявлено фрагменти ліпного посуду й кістки тварин. На вогнищі лежало три уламки від лощеної миски світло-коричневого кольору з потовщеними вінцями (рис. 6).

За конструктивними особливостями це житло не відрізняється від осель з ясторфськими елементами культури, виявлених, наприклад, у Горошовій (Пачкова 1983). Для всіх цих жител характерна дещо заглиблена в материк основа, зрубна конструкція стін, нечітка конструкція опалювального пристрою. За спостереженнями С.П. Пачкової, такі житла мають аналогії на пам'ятках поморсько-кльошової та зарубинецької культур Полісся, культури Поєнешті-Лукашівка на Дністрі, поселеннях губінської групи ясторфської культури та пшеворської культури пізньолатенського часу в Польщі (там само).

Ці матеріали дають можливість дещо скорегувати процес імплантації прийшлого з заходу населення, основу якого складали германці, в місцеву праслов'янську людність. Треба погодитися з думкою, що ці групи людей не створювали на Волині власних поселень, а підселялися до поморсько-кльошових общин. Як свідчать матеріали Хрінницької пам'ятки, вони могли будувати свої житла на околиці існуючого поселення. Природно, що в процесі співіснування ці люди вливалися в місцеве

середовище й розчинялися в ньому. Проте на шляхах основного потоку переселенців, зокрема вздовж Дністра, германці закладали власні поселення, освоюючи нове середовище. Прикладом того є матеріали поселення Горошова.

Дослідження міграції германських племен ясторфського культурного кола в останніх століттях до нашої ери, здійснені М. Шукінім, В. Єременком, С. Пачковою, Т. Домбровською та С. Чопеком, дозволяють говорити про їх значний вплив на культурно-історичні процеси на території України, зокрема й на етнічний розвиток давніх слов'ян. Це ілюструється не лише впливом ясторфців на поморсько-кльошові племена Волині й Поділля. Як показують нові дослідження, неабияку роль вони відіграли і в історії зарубинецької культури. На думку багатьох дослідників, зарубинецька культура склалася в процесі переселення якихось груп ясторфців. Відзначається, що прийшли групи об'єднували різні племена Центральної Європи, але основу їх становили германці та певні групи кельтського населення. На думку В. Єременка, ми маємо справу з поступовим рухом воєнізованих загонів від середини III до середини II ст. до н. е. (Єременко 1997, с. 118—119). На думку С.П. Пачкової, не йдеться про пряме перенесення зарубинецької культури в готовому вигляді внаслідок міграції носіїв ясторфської культури (Пачкова 2006, с. 226). Це підтверджується нібито відсутністю в зарубинецькому регіоні чистих пам'яток цієї культури. Відтак, дослідниця стверджує, що мова може йти лише про окремі предмети чи компоненти, пов'язані з германськими традиціями, на відміну, наприклад, від пшеворської або поєнешті-лукашівської культур, де цих елементів набагато більше і де, очевидно, можна говорити про безпосередню інфільтрацію германців.

С.П. Пачкова спеціально та з властивою їй ретельністю піддала це питання аналізу шляхом детального порівняння основних елементів зарубинецької та ясторфської культур — поселень, могильників і керамічного комплексу (Пачкова 2006, с. 225—250). Дослідниця дійшла висновку, що зарубинецька культура в процесі формування була під впливом населення різних регіонів ясторфської культури, але найбільше — її губінської культурної групи. Саме ця культура стала джерелом латенізації зарубинецької культури, що найвідчутніше проявилось в її керамічних комплексах. С.П. Пачкова вважає, що з ясторфською культурою можна пов'язати також кремаційні по-

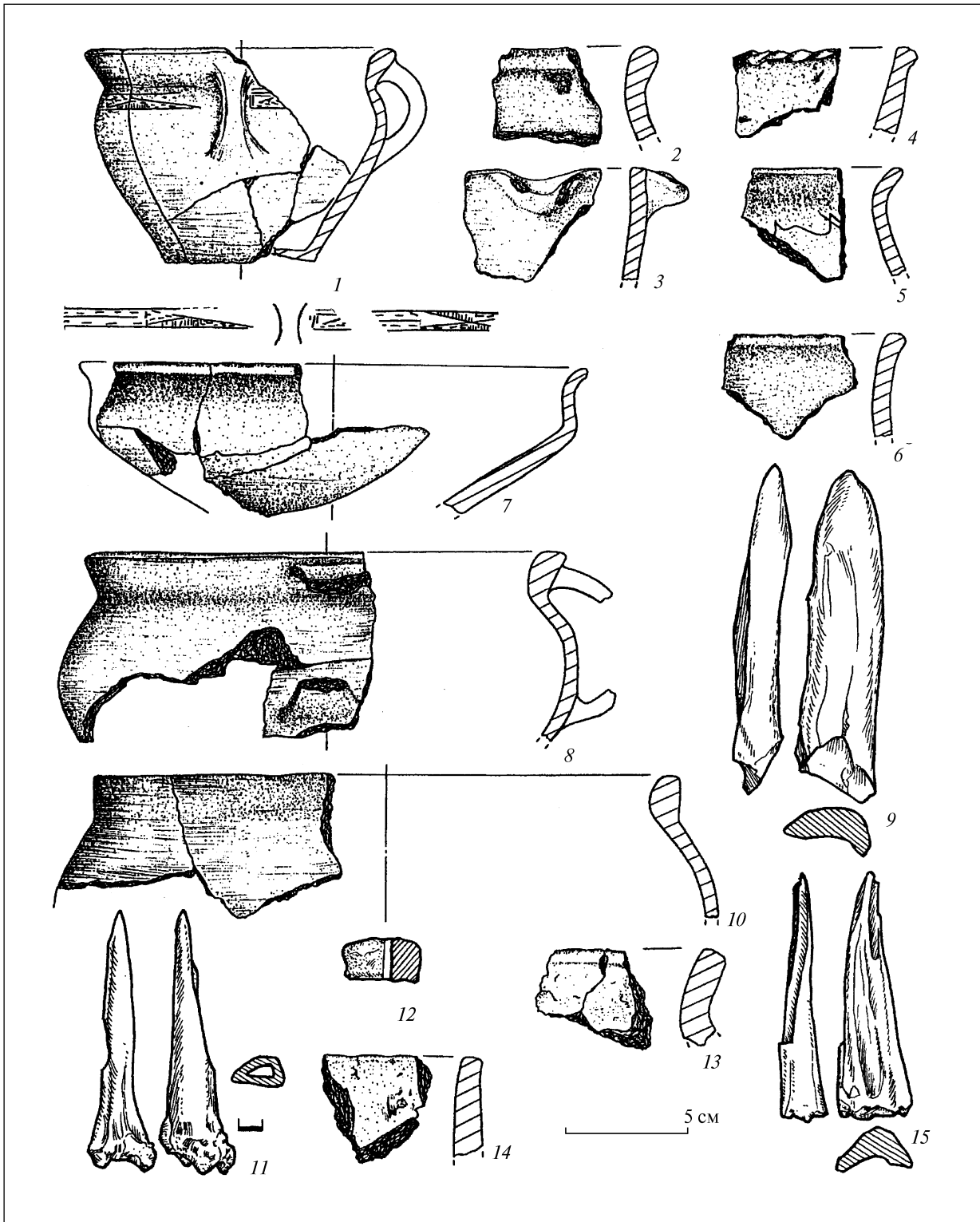

Рис. 3. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Матеріали зі споруди XX поморсько-кльошової культури

ховання, зокрема з очищеними після спалення кістками, а також обряд ритуального пошкодження посуду. Але, навівши такі переконливі аргументи на користь безпосередньої участі германців у формуванні зарубинецької культу-

ри, дослідниця зробила несподівані висновки. Всі ці факти, на її думку, свідчать лише про взаємовпливи двох груп населення. Такий пасаж С.П. Пачкової можна пояснити хіба що перебуванням у полоні традиційних уявлень про

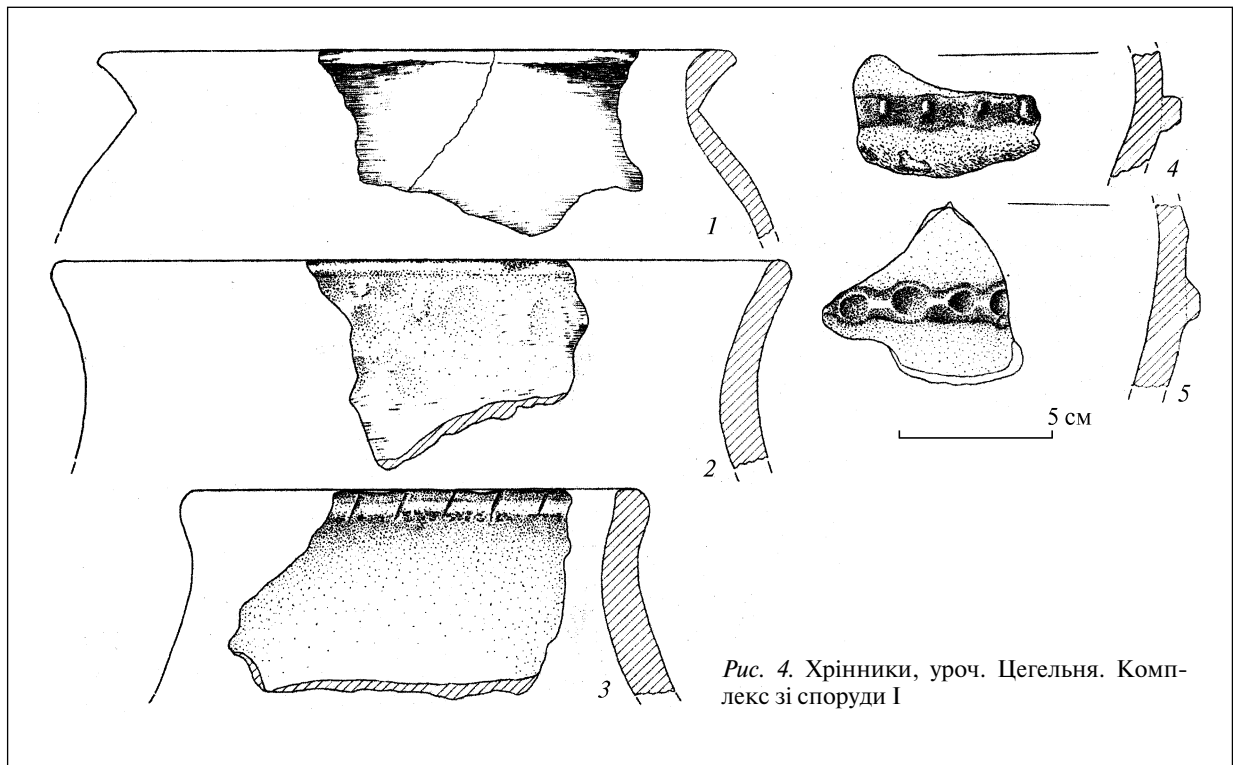

Рис. 4. Хрінники, уроч. Цегельня. Комплекс зі споруди I

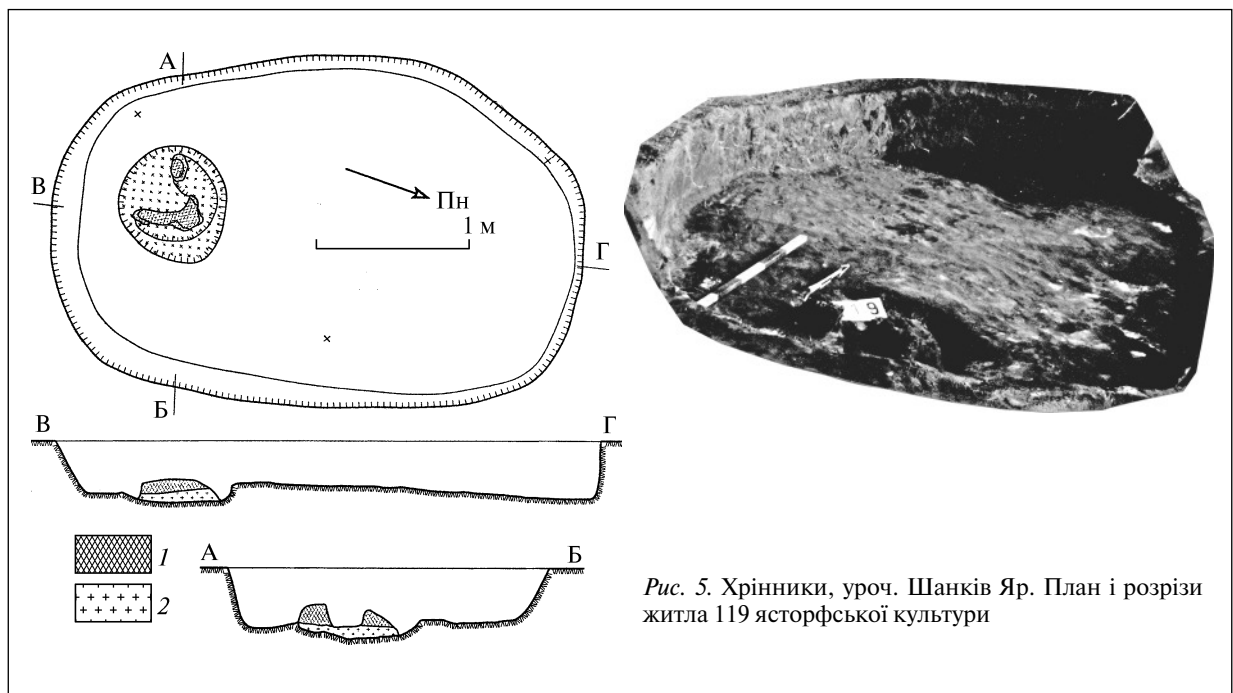

Рис. 5. Хрінники, уроч. Шанків Яр. План і розрізи житла 119 ясторфської культури

безумовну чистоту «слов'янської крові» зарубинецьких племен.

Привабливішою може бути гіпотеза російського дослідника В. Єременка, який, вбачаючи в носіях ясторфської культури бастарнів, вважає, що за зарубинецькою культурою ховається та їхня частина, котра або не брала участі

в балканських походах 179—168 рр. до н. е. на запрошення царів Македонії, або повернулася з дороги на Балкани у 179 р. до н. е. (Єременко 1997, с. 119). Цю тезу, виходячи з наявних досліджень, також не можна прийняти повністю, оскільки вона не враховує ролі місцевих племен у цьому процесі. Але раціональне зерно в

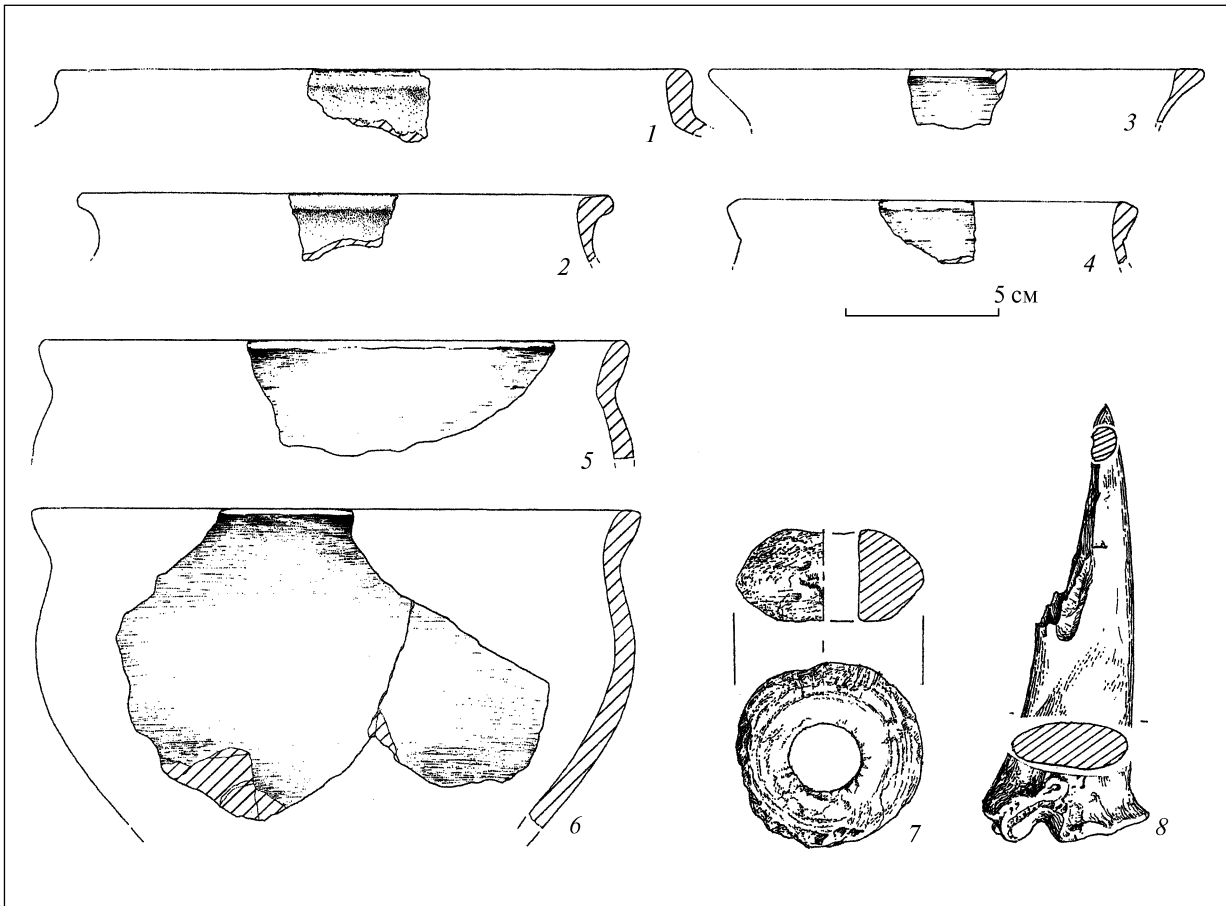

Рис. 6. Хрінники, уроч. Шанків Яр. Матеріали з житла 119 ясторфської культури

ній, безперечно, є. Слід, очевидно, погодитися з думкою про безпосередню участь германців у формуванні зарубинецької праслов'янської культури Середнього Подніпров'я.

Таким чином, свідчення лінгвістичної науки про важливу роль германців у формуванні слов'янської мови через безпосередні взаємини двох народів цілком підтверджуються археологічними матеріалами, які відносяться до III—II ст. до н. е., тобто періоду початкових фаз зародження давньослов'янського етносу. Водночас археологам, що вивчають цей період історії слов'янства, необхідно знайти відповідь на кілька запитань. По-перше, чому на Волині за наявності двох основних компонентів — поморсько-кльошового та ясторфського — зарубинецька культура не сформувалася; по-друге, чому зарубинецька культура Поліського регіону відрізняється від зарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я, а остання — від зарубинецької культури Верхнього Подніпров'я, а також від поєнешті-лукашівської.

М.Б. Шукін спробував пояснити це тим, що в процесах формування зарубинецької культури різних регіонів брали участь різноманітні прийшли та місцеві групи населення, які ще й змішувалися в тих регіонах у різних пропорціях (Шукін 1994, с. 119). Очевидно, що підтвердити, розвинути чи відкинути цю гіпотезу можна буде після детального вивчення середньо- та пізньолатенської доби в Україні.

У підсумку можна зробити висновок про те, що формування давньослов'янського етносу проходило в умовах тісної взаємодії з германським масивом. Перша фаза взаємозв'язків германців і слов'ян проходила, найвірогідніше, зважаючи на археологічні джерела, мирно й еволюційно. Друга хвиля проникнення германців на територію України припадала на кінець II ст. н. е. і пов'язується з експансією готів, тобто в час, коли слов'яни вже становили цілком сформовану етнічну групу. Мабуть, через те вони чинили опір цьому руху.

- Етнічна історія* давньої України. — К., 2000.
- Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнологических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997.
- Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.
- Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.
- Крушельницька Л.І. Поселення поморської культури у Рівненській області // Археологія. — 1968. — 21. — С. 194—198.
- Крушельницька Л.І. Племена поморської культури // Стародавнє населення Прикарпаття та Волині. — К., 1974. — С. 275—276.
- Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 4—63.
- Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.
- Седов В.В. Славяне. — М., 2002.
- Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии. Соч. в 2-х томах. — Ленинград, 1970. — Т. I.
- Терпиловський Р.В., Белінська Л.В. Тілоспалення знатного воїна рубежу ери на Сеймі // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 181—189.
- Шукин М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной Европе. — СПб., 1994.
- Czorek S. Grupa czernicyńska jak wynik latenizacji wschodniej hrubieszczyzny // AP. — 1991. — 34. — S. 94—113.
- Dąbrowska T. Wezeńne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania. — Warszawa, 1988.
- Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej. — Słupsk, 1981. — S. 39—56.
- Szczukin M.B., Valkowa T.P., Shevchenko Ju.Ju. New finds of «kronenhalsringe» in the Chernigov Region Ukraine and some problems of their interpretation // Akta archeological. — 1992. — 63. — P. 39—56.

Надійшла 09.10.2012

Д.Н. Козак

ПРОБЛЕМА КОНТАКТОВ ДРЕВНИХ СЛАВЯН И ГЕРМАНЦЕВ (поморско-кляшевая и ясторфская культуры на Волини)

Рассмотрена проблема славяно-германских контактов в период формирования этих этносов. Материалы Поднестровья и Волини позволяют сделать вывод о проникновении носителей ясторфской культуры, которая принадлежала наидревнейшим германским объединениям, в среду поморско-кляшевой и зарубинецкой культур, которые большинство исследователей связывают с праславянскими племенами.

Речь может идти о первых славяно-германских межэтнических взаимопроникновениях, которые стали одним из важных факторов в славянском этногенезе.

D.N. Kozak

ISSUE OF THE EARLY SLAVS AND GERMANS CONTACTS (Pomorsko-Klyoshova and Yastorfka Cultures in Volyn)

The issue of the Slavs and Germans contacts in the period of formation of their ethnos is discussed. Materials from the Dnister River and Volyn regions allow the author to conclude that Yastorfka culture bearers belonging to the oldest German unions penetrated Pomorsko-Klyoshova and Zarubynetska cultures milieu, which the majority of researchers link to pre-Slavonic tribes.

One can speak of the first interpenetrations of Slavs and Germans ethnic groups which became one of the important factors in the Slavs ethnic genesis.